

չափազանց ցուցմունքներով կտրուած ճամբան չի կրնար տանիլ գէպի իրականութիւնը: Կ'ընդգծենք այդ երկու բառերը. վասնզի տղերքու պատմական գրականութեան կամ պատմագրութեան մէջ կան գործեր և երբեմն ամբողջ շրջաններ, ուր իրականութենէն աւելի երեւակայութիւնը և կեանքէն աւելի արուեստն է որ կը շինեն կը յօրինեն ամէն բան: Ու ասիկա կը պատահի, երբ որոշ և ձկտումնաւոր շարժառիթներ, մասնաւոր նպատակներէ զսպանակուած, կ'սկսին գործել ժողովուրդի մը կեանքին մէջ: Այն ատեն, փոխանակ իրերու և կեանքի պարզ ու ստոյգ լեզուին, հետադարձութիւնը և հայրենասիրութիւնը կը խօսին, ու պատմութիւնը կը գրառէ, ո՛չ թէ պատմական այլ պատմական: Նամար միայն:

Կեանքը այսպիսի պատմութեան մը պատուհանէն դիտող ժողովուրդը կը նմանի իրերուն վրայ շարունակ օսպնտպակիով նայող այն մարդուն, որ այդ պատճառաւ ամէն բան արտակարգ մեծութեան չափի մը վրայ կը տեսնէ միշտ, և չի կրնար ունենալ ճշմարտութեան կշռուած գզացումը:

Իսկ երբ հետադարձութեան և հայրենասէր ձկտումներուն վրայ կ'աւելնայ վէպին եզրութիւնը, երբ պատմութիւնը կը զբոսի վիպագրար, այսինքն իբր վէպ, ժողովուրդին ամենամեծ մասին նամար կ'այլայլի տեսողութեան ծիրը: Մարդիկ ա'լ չեն տեսներ ինչ որ իրենց մօտն է և իրական. ու կը ձկտին տեսնել միայն ինչ որ հեռու է իրենցմէ և երեւակայական: Եւ, ինչ որ յոռեկոյն ևս է, չեն կրնար ունենալ ճշմարտ գզացումը իրենց լինելութեան: Մեծամիտ հովեր կը լեցնեն իրենց դատումին առաջատաները. կը կարծեն լինիլ ինչ որ չեն երբեք, ու կը քննեն այսպէս ևս ցուցողիկ ինքզինքնին ամէնուն:

Կը պարզեն, կը հրապարակեն, բովանդակ աշխարհի առջև ի տես կը գնեն իրենց բոլոր ունեցած ու մասնաւոր չունեցած առաւելութիւնները, ի գուրընելով ինքզինքնին նշաւակ երբեմն ամենց տաքութեան, շատերու նախանձին, և այլոց արհամարհանքին:

Աննշան համակրական ցոյց մը բաւական է որ յանկարծ ամէնէն օտար եկուորին առջև բանան ու տարածեն իրենց բոլոր յոյսերն ու վիշտերը, իղձերն ու նպատակ-

ները, միջոցներն ու պէտքերը: Յեղային խորհրդապահութիւնը, որ աշխարհի ինչ ինչ հանգամանքներուն առջև լրջութեան ամէնէն կարեւոր մէկ ձեւն է, արժէք չունի բունաւ իրենց համար:

Ու Եսայիի մը նախանձախնդրութիւնը երբ իր ցնցող հարցումովը կուգայ գորդել հանրային խղճատունքը, շատ ուշ է արդէն:

Յոստովանի՛նք. յեղաշրջական շարժումներու այս վերջին շրջանին, պատմական հըզոր ակզրունքներէ և իրատես համոզումներէ աւելի, վէպերէ ծնած երազատես հայրենասիրութեան վրայ կանգներ ենք մեր ազգային գիտակցութիւնը, Իմաստութիւնը չունեցանք ճանչնալու մեր շրջապատը, մեր գլխուն վրայ ու կողքին տպրող զօրութիւնները. ու հեռաւոր և երեւակայական քաղաքներուն հաւատալու անխոհմտութիւնը գիտենք թէ ո՛ւր տարաւ զմեզ:

Գանիր:

ԹՈՐԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՅՆՔԵԱՐԻՄ ԳԻՒՂԻ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՆՔԸ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

1. Այնքեարիմը Ս. Գրոց մէջ:

Այնքեարիմը՝ երեսադէմէն, գէպի Արեւմուտք, վեցուկէս քրիսթոթ հեռաւորութեամբ գիւղ մըն է, շրջապատուած լեռներով, այգիներով և ձիթաստաններով: Ան՝ Յեսուայ գրքին, ըստ Եօթանասնից թարգմանութեան, (ԺԵ. 60) Կաթի քաղաքն է. Կաթի կը նշանակէ այգի, և մին է Յուդայի տասնեւմէկ քաղաքներէն, որ կը յիշուին նոյն գրքին մէջ. Կաթի կը պակսի երբայեցեղէն բնագրին մէջ, ոմանք կը կարծեն թէ նոյն համարները բնագրէն ինկած են. իսկ Հերոնիմոս այդ գիւղին շատ մօտիկ ապրած ըլլալով հանդերձ, նոյն համարին պակսելուն մօտին ենթադրական մեկնութիւններ կուտայ, որք ընդունելի չեն նկատուած: Երեմիայի (Ջ. 1) և Նէեմիի (Գ. 14) մէջ «կարիմը» կը յիշատակուի Բեթսաբէ, որ կը նշանակէ Կաթի, իսկ

Այն Քեռի՝ «աղբիւր այգիի»։ Հաւանական է նաեւ որ նոյն ըլլայ Բեթ-է-Էլ-Նա, որ դարձեալ կը յիշուի (Ա. Թագ. է. 11) ի մէջ։ Այս տեղւոյն արդի գիւղին մօտ, գլխաւորաբար լերան կողին վրայ, կը գտնուին հրէական գերեզմաններ, որ կ'ապացուցանեն այս վայրերուն հնութիւնը։ Այն Քեռի մը Ս. Յովհաննէս Մկրտչի աւանդական հայրենիքն է. հետեւաբար աստուածաշնչական քաղաք մը, որ գոյութիւն ունէր Աւետեաց երկրին Իսրայէլացւոց գրաւումէն յառաջ, և ա՛ն դադրած չէ երբեք զեր մը կատարելի Իսրայէլի պատմութեան մէջ։ Ղուկ. Ա. 39-ի մէջ կան հետեւեալ խօսքերը. «Յարուցեալ Մարիամ յաւուրն յայնոսի՛ գնաց ի լեռնակողմն փութապէս ի քաղաքն Յուզայ. և եմուտ ի տուն Զաքարիայ...»։ Այս խօսքերուն մէջ յիշուած «լեռնակողմը» վերոյգրեալ Այնքեարիմ քաղաքը կ'իմացուի, ինչպէս որ կ'ապացուցանէ Ս. Գերեզմանի կանոնիկոս՝ Երուսաղէմացի Յովհաննէս Մարիամ ծանօթ Պաղեստինագէտը իր հնախօսական մէկ գրքուածին մէջ զոր, հոս կ'ամփոփենք։ Ան կը գրէ թէ 1253-ին, Առատ Իպն Ասուլ՝ իպտի առուանի մատենագիր մը կը ձեռնարկէ չորս Աւետարանաց արարերէն քըննական թարգմանութեան մը, ինչպէս որ ինքն ալ կը պատմէ, այս նպատակին համար կը գործածէ բազմաթիւ յունարէն, արաբերէն և խաչերէն օրինակներ։ Յիշեալ կանոնիկոսը 1884-ին, իպտոց Երուսաղէմի Ս. Գեորգ վանքին մէջ կը գտնէ Իպն էլ Ասուլի աշխատութեան ամբողջ մէկ օրինակը, ընդօրինակուած 1359-ին, այդ թարգմանութեան մէջ նշանակուած է թանկագին ապացոյց մը հաստատող թէ Այնքեարիմը Յովհաննէս Մկրտչի հայրենիքն էր։ Ղուկասի վերոյիշեալ համարը՝ «Յարուցեալ Մարիամ յաւուրն յայնոսիկ գնաց է Բեթ-է-Էլ-Նա փութապէս» գնել է յետոյ, Իպն էլ Ասուլ յուսանցքին վրայ կը գրէ թէ՛ իպտի և արաբ թարգմանութեանց ձեռագիրները, Էմ-մոնտանա (In—montana) բառին տեղ կը գնեն Այն Քեռի՛ն։ Կանոնիկոսը՝ այս ծանօթութիւնը յիշելէ վկնի կը յարէ թէ ինքն հաստատած է այս պարագան արաբերէն ձեռագրի մը մէջ, որ կը գտնուի Երուսաղէմի իպտիներու մօտ, 1326-ին ընդօրինակուած Թովմաս Սայեղի

կողմէն. այս թարգմանութիւնը, ինչպէս գրած է ընդօրինակողը, կատարած է յունարէն բնագրի մը վրայէն։ Ղուկ. Ա. 39 համարին խօսքերը՝ ոչ թէ՛ յուսանցքին վրայ, այլ նոյն իսկ բնագրին մէջ կը կարգացուին հետեւեալ կերպով «Յարուցեալ Մարիամ յաւուրն այնոսիկ գնաց յԱյն Քեռի՛, ի քաղաքն Յուզայ...»։ Իպտական և եթովպական ուրիշ ձեռագիրներ ալ նոյն բառերը ունին (տե՛ս. La Patrie de Saint Jean—Baptiste. էջ 123-126)։ Նոյնը կը կը հաստատէ նաեւ Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին (թ. 3) Երուսաղէմի վրացերէն ձեռագիր ծխարանը (Ժ—ԺԿ դար), որ Օդատ. 28-ին, Ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման տունին առթիւ, կը ծանօթագրէ հետեւեալը, «ի գիւղն Այն Քեռի՛, յեկեղեցւոյն Սրբոյն Եղիսարէթի, կատարի այս կանոն...» (տե՛ս (Revue Biblique, 1924, էջ 611)։ Աւերմն, այս վկայութիւններէն կը հետեւի թէ Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները աւանդաբար գիտէին որ Այն Քեարիմը Յովհաննէս Կարապետի հայրենիքն էր. նոյն աւանդութիւնը կը հաստատեն նաեւ Պաղեստինի ուխտաւոր ուղեգրաց վկայութիւնքն և ա՛յն եկեղեցիներուն շէնքերը, որ պատմականօրէն գոյութիւն ունէին անցեկոյն մէջ։ Նոյն պատմական տեղւոյն մէջ, գլխաւոր երկու եկեղեցիներ կան։ Մին նախապէս կը պատկանէր Յունաց, ինչպէս ցոյց կուտայ հոն գտնուած մոզայիքի մը յունարէն արձանագրութիւնը, իսկ միւսն՝ Հայոց, Առաջինը ինչպէս յիշեցինք, բայտ աւանդութեան, Զաքարիա քահանային տան տեղւոյն վրայ կառուցուած էր յանուն Ս. Յովհաննու ծննդեան, բայց ա՛ն դուրս կը մնայ մեր այս ուսումնասիրութենէն։ Այս յօդուածին նըպատակը պիտի ըլլայ հաստատել Այն Քեարիմի հայկական եկեղեցիին և յարակից վանքին պատմականութիւնը։

2. Այն Քեարիմի հայկական վանքին ու եկեղեցւոյն ծագումը.

Ղուկասու Աւետարանէն (Ա. 23—35) և աւանդութենէ կը հասկցուի թէ Զաքարիա քահանան Այն Քեարիմի մէջ երկու տուն ունէր. մին քաղաքին մէջ. իսկ միւսը քաղաքէն դուրս, սարահարթի մը վրայ։ Հայոց վանքն ու եկեղեցին շինուած էին

այդ լերան վրայ, Զաքարիայի միւս տան տեղը, հո՛ւն ուր եղիսարէթը «թագուցանէր զանձն ամբոս հինգ», ո՛ւր Ս. Կոյսը նազարէթէն այցելութեան եկած էր իր մօրաքրոջ աղջկան՝ եղիսարէթի. հայկական աւանդութիւնը այս յիշատակներուն կցած է անվաւերականի մը (Apocryphe) ուրիշ գրուագը, եղիսարէթ՝ իր դաւակը մանկապետը Լեւոնի գինուօրներէն ազատելու համար, կը փախչի լերան կողմերը և ժամանակ մը կը մնայ Բաբելոն մէջ. Ան կ'աղօթէ Աստուծոյ ու կ'ըսէ «...բացցէ երկիր հրամանաւ քո տէր և կլցէ զմայրս հանդերձ մանկամբս իմով և մի հայեացին աչք իմ տեսանել զմահ որդւոյ իմոյ: Եւ զայս ասացեալ նորա առ ժամայն պատահեաւ լեռն և բնկալաւ զնա հանդերձ մանկամբ և կամարած և ծածկեաց զնոսա լեռն», («Մանկութեան Աւետարան» Զեմի. Ս. Աթոռոյ մատենագրանին, թիւ 1432): Աւետարանին այս յիշատակներով ողբերուած, հին դարերուն, հայ բարեպաշտութիւնը հոյակապ կառուցած է Այն Քեարթի եկեղեցին ու վանքը. բայց դիտելի պարագայ մըն է որ եկեղեցւոյ մեր նախնիք, Ս. Երկրին մէջ, իրենց ներշնչարան ընտրած են ո՛չ միայն վաւերական Աւետարանաց գրուագները, այլ նաև օգտուած են անվաւեր գրուածքներու շինիչ և օգտակար պատմութիւններէն, մասնաւորապէս եկեղեցեաց շինութեանց առթիւ, անխորի աղոթած են նոյն գիրքէն, և այս կերպով, Երուսաղէմի և չլակայից մէջ բարեպաշտօրէն կառուցած են Յովսէփ-Աննայի, Գաթիգմայի Ս. Կուսին և Այն Քեարթի մեծածախս եկեղեցիներն, նոյն իսկ մեր եկեղեցւոյ վարդապետներէն ոմանք իրենց մեկնողական գրուածոց մէջ աչքէ հեռի չեն պահած հայերէնի թարգմանուած անվաւերականներն, (տեսնել այս մասին մեր յօդուածը «Հայ Խօսակ», 1925 էջ 110): Այն Քեարթի հայ հաստատութեանց ծագումը շատ հին է. ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, հնաթօսութեան հայթայթած ապացոյցները մեզի պիտի համոզեն թէ անոնք շինուած են նոյն իսկ Դ. դարուն վերջերը: Վերոյիշեալ Յովսէփ-Արթա կանոնիկոսն է դարձեալ որ իր մէկ գրուածքին մէջ (Անգ. էջ 126-127), իբր ապացոյց նոյն եկեղեցւոյ հնութեան, մէջ

կը բերէ Դ. դարուն, Սերաստիոյ Պետրոս եպիսկոպոսին մէկ ճառը ընդդէմ եւնոմիոսի, և, ի մէջ այլ ապացոյցներու, կը յիշէ այն տեղերը, որ, ըստ Աւետարանի, վերկաները եղան Քրիստոսի զօրութեան և աստուածային առաքելութեան, և այդ տեղերը քրիստոնեայք սրբազան յիշատակներով զարգարած են: Նազարէթի Աւետարան եկեղեցիէն յետոյ կը յիշէ Զաքարիայ եկեղեցին, Երուսաղէմի մօտերը, ի յիշատակ Ս. Կուսին, որ զնաց իր մօրաքրոջ դստեր եղիսարէթի մօտ:

Այն Քեարթի հայ եկեղեցւոյն և վանքին մեր այս ուսումնասիրութեան առթիւ, մեր ձեռք հասած հայերէն յիշատակարաններն զնելէ յառաջ, զլսաւոր օտար ուղեւորաց տեղագրութեան և հնաթօսութեան ամփոփոյքը կը փութամք քաղել վերոգրուեալ աշխատասիրութենէն (էջ 127-166) և կը զնենք հոս, նոյն վանքին և եկեղեցւոյն նկարագրութեան ամբողջութիւնը լրացուցած ըլլալու համար:

3. Զամազան ժամանակի օտար ուղեգրաց վկայութիւնք Այն Քեարթի Հայոց վանքին ու եկեղեցւոյն նկարագրի:

Այն բոլոր օտար ուղեւորներէն, որք այցելած և ուղեգրած են իրենց ծանօթութիւնները, ոչ մին կը յայտարարէ թէ նոյն հաստատութիւնք Խաչակրաց կողմէն շինուած ըլլան. և կ'ընդունին թէ՛ նոյն վանքն ու եկեղեցին Խաչակրաց թուականէն շատ յառաջ շինուած են, միայն ցաւալի է ըսել թէ բացի մէկէն, զոր պիտի յիշենք, խորհրդաւոր լուծեամբ մը, չեն խոստովանիր թէ Այն Քեարթի նոյն հաստատութիւնք հայկական հնադարեան, հոյակապ հիմնարկութիւններ են՝ որոնց կը վկայեն հայերէն յիշատակարանք, ինչպէս որ պիտի տեսնենք: Նոյն հաստատութիւնք, իբր հաստակաւորոյց և զարմանալի կոթողներ և հայ ճարտարապետութեան գլուխ գործոցներ. Ս. Երկրին մէջ, չեն ունեցած իրենց հաւասարը:

Վկայութիւնք օտար ուղեգիրներէ:

Ա. Սերաստիոյ Պետրոս եպիսկոպոսին յետոյ, 530ին, նոյն վանքն ու եկեղեցին կը յիշատակէ Թէոֆիլ-Աբգար, որ այցելած է Այն Քեարթ և ծանօթագրած է

զայն հետեւեալ կերպով, «Երուսաղէմէն մինչև Յովհ. Մկրտչի մօր՝ Եղիսարէթի բնակած տեղը, հինգ մղոն կը հաշուուի»։ Երուսաղէմէն Այն Քեարիմ հետաւորութեան ճիշդ չափն է այս։

Բ. 808'ին, Նախնային Երուսաղէմի և շրջակայ վանքերու քահանայից վիճակագրութեան վրայ ունի տեղեկագիր մը (commemoratorium de casis Dei), որուն մէջ, Ս. Յովհաննէս Կարապետի վանքը կը դասակարգէ այն վանքերուն մէջ, որ Ս. Քաղաքէն երկու փարսափ հեռի կը գտնուին. իր խօսքերն են. «Ս. Յովհ. Կարապետի վանքը, ո՛ւր ան ծնած է, կը գտնուին երկու քահանաներ. — Ս. Թէոդորի մէջ՝ երկու. — Ս. Սարգիսի մէջ՝ մէկ»։

Գ. Նախնային անուն ուխտաւոր մը, Թ. ԺԱ. դար, Յովհ. Մկրտչի հայրենիքը ցոյց կուտայ Երուսաղէմի և Էմմաուս-Նիկիպոլսոյ մէջ, Կաթողիկոսի վրայ։ «Ս. Քաղաքին մօտ, կը յարէ ան, զէպ արեւմուտք կը գտնուին երկու այրեր, որ կը պարունակեն Հերովդէսէն նահատակուած Բեթ-զեհէմի Մանկանց նշխարները։ Անկէջ գրեթէ վեց մղոն, զէպ արեւմուտք կը գտնուի Կաթողիկոսի քաղաքը»։ Կարիմը, ինչպէս տեսանք, Այն Քեարիմն է, որ ինչպէս ժամանակ, յոյները կը կոչէին Սեփէ, իսկ լատին թաղաւորութեան սկզբնական տարիներուն, պետական արձանագրութեանց մէջ կը կոչուէր Montana և Քրանկ տիրապետութենէն սկսեալ, լատին պետական հոգեւոր մասն կը կազմէր։ 1110'ին սեպտ. 28'ին, Պաղտին Ա. թագաւորը՝ կը հաստատէ ի նպաստ Երուսաղէմի Ս. Յովհաննէս Հիւանդանոցին, կատարուած նուիրատուութիւն մը, որուն արձանագրութիւնն հետեւեալն է, «կը հաստատեմ նաեւ իմ նուիրատուութիւնը, որ է երկու զիւղ Պէթ-Ֆէ-Ֆէ և Մաթ-Ֆէ, հոգեւոր և տուներ Երուսաղէմի զանազան տեղերու մէջ»։ Պէթ-Ֆէ-Ֆէ-Ֆէ տղամու Պէթ-Ֆէ-Ֆէ է, որ Երուսաղէմի հրէ. արեւմտեան կողմը կը գրաւուի Այն Քեարիմի մօտ։ Պաղտին Գ. ևս կը հաստատէ նոյն նուիրատուութիւնը 1154 յուլիս 30'ին։

Դ. Ռաբի-Քաթի Գաթի-Քաթի 1113'ին կ'այցելէ Այն Քեարիմը. Եղիսարէթը ու անոր զաւակը պահպանող Գաթի աւանդա-

կան պարագան յիշելէ յետոյ, կը յարէ թէ նոյն տեղւոյն վրայ կը գտնուի եկեղեցի մը՝ որուն տակ կար փոքրիկ այր մը, ու անոր դրան կոթնած էր ուրիշ եկեղեցի մը։ Զանց կ'ընենք 1130'ին, 1150'ին, 1170'ին, 1185'ին, 1187'ին այն անանուն ուղեգրութիւններն, որոնք կը հաստատեն Այն Քեարիմի վանքին ու եկեղեցւոյն գոյութիւնը։

Ե. 1310'ին, Մաթ-Ֆէ Սաթ-Ֆէ կ'այցելէ Այն Քեարիմ և իր շինած տեղադրական քարտէսին վրայ, նոյն տեղը ցոյց կուտայ հրէ. արեւմուտքը։ Ուրիշ երկու քարտէսներ ևս միւսնոյն տեղը կը նշանակեն Այն Քեարիմը։

Զ. 1384'ին, Նիս-Ֆէ-Ֆէ-Ֆէ, Այն Քեարիմը կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով. «Զաքարիայի տան տեղւոյն վրայ շինուած է եկեղեցի մը Կոստանդիանոսի մօր Հեղինէի կողմէն։ Այս տեղւոյն մօտիկ կայ աղբիւր մը, հո՛ս էր որ Եղիսարէթը ընդառաջեց Ս. Կուսին, երբ վերջինս կ'այցելէր իրեն, շինուած եկեղեցին կամարակապ էր, բայց հիմակ այլք զոմի վերածած են. հո՛ս է նաեւ այն Էփէ, որ Բեթզեհէմի մանկանց կոտորածի ժամանակ, ինքն իրեն բացուեցաւ, և Եղիսարէթ պահեց իր մանուկը հոն. և զէմը այսպէս կ'ուսարաց մնաց մինչև այսօր։ Հովիտին միւս կողմը, գրեթէ դիմացը, կայ նաեւ խիստ զեղեցիկ եկեղեցի մը, որ շինուած է նոյնպէս Ս. Հեղինէին։ հո՛ս է որ ծնած է Յովհ. Մկրտչի և ուր կը բնակէին Զաքարիա և Եղիսարէթ...»։

Է. Անցնինք այժմ վանահայր Կաթողիկոսի վկայութեան (1400)։ Ան Այն Քեարիմի Յովհ. Մանդեան եկեղեցին յիշելէ յետոյ, Հայոց վանքին նկատմամբ կուտայ հետեւեալ վկայութիւնը. «աւելի ճշգրտեմ երբորդ լերան վրայ կը գտնուի Հայոց Էփէ, որուն եկեղեցւոյն մէջ, աջակողմը, սեղանին մօտ, լեռը երկու կանգուն ճեղքուած և նորէն մօմի նման միացած է, երբ Հերովդէս Բեթզեհէմի մանուկները կը կոտորէր, Եղիսարէթը Յովհ. Մկրտչի արտաւ լեռը փախաւ և ըսաւ, — Ով լեռ, բնորոնէ՛ մայրը և գաւակը, և լեռը բացուեցաւ։

Ը. 1422'ին, Յովհաննէս Բաթալը կ'այցելէ և կը գրէ, «հո՛ն մին միւսին վրայ, երկու եկեղեցիներ շինուած են, վերի եկեղեցին

գրեթէ աւերակ է, վարի եկեղեցիին մէջ, պատին ազուցած են այն վէմը, ուր փոքրիկն Յովնաննէս պահուած մնաց մանկանց կտորածին ժամանակ: Միւսնոյն դառուն վերջերը, Ֆրանսա Աւստրիա, Ս. Երկրին մեծաւորը (Custode) սոյն եկեղեցւոյն վրայ կը գրէ հետեւեալը, «իմ առաջին պաշտօնավարութեանս (1485), եկեղեցին տակաւին կանգուն էր ամբողջութեամբ, բայց յետոյ ժլտած է և չէ վերաշինուած, բայց սեղանները իրենց տեղերը կը մնան...» իսկ 1483'ին, Յովնաննէս Բ. Աւստրիա կը գրեն թէ այս աւերումներուն հակառակ, ուխտաւորք երկար ժամանակ կը յիշեն պատերուն վրայ նկարուած սրբոց պատկերները:

Թ. Կոստանտին, Էսթէր Ռեթէր ուղեւորք կը նկարագրեն թէ «վարի եկեղեցին երկար ատեն զիմագրեց զործուած քանդուածներուն անոնց, որ եկեղեցին ու վանքը յափշտակած էին և կը բնակէին հոն. հակառակ աւերներուն, տակաւին դարմանք կը պատճառեն այն որմնանկարները, որ կը զարդարէին պատերը:

Ժ. 1531'ին, Մէդալդո Անթոն ուղեւորք ուխտաւորք՝ գեռ կը յիշէր, «այն գեղեցիկ նկարք՝ որ կը ներկայացնէ Ս. Կոյս Մարիամը և Եղիսարէթը այն տեղն իսկ, ուր իրարու հանդիպեցան, զրկախառնուեցան և փոխանակեցին իրենց ողջոյնները»:

ԺԱ. Անտարակոյս Մետանացիին նկարագրած այն նկարն է որ՝ Զաւալար, 1586'ին կը տեսնէր նոյն եկեղեցւոյն պատին վրայ հինգհարկերոց մեծ թարթուածութեամբ շրջանակի մը մէջ, համաձայն անոր. նոյն նկարը կը ներկայացնէր երկու կիներ, ոտքի վրայ կեցած: Զուալար, բաց աստի, կը գրէ նաեւ հետեւեալը. «Ս. Կոստի ազբիւրէն քիչ հեռի, այգիներով, ձիթատաններով շրջապատուած և խիստ բարեբեր լեռան մը բարձունքին վրայ, կը գտնուէր Զաւալարի տունը: Հոն շինուած էր գեղեցիկ եկեղեցի մը և վանք մը, բայց անոնք այժմ աւերակ են, վաղեմի հաստ պատերը միայն կան, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյն մէկ մասը, որուն որմերուն վրայ նկարուած են սրբոց պատկերները: Այս եկեղեցին ունէր երկու յարկ, բայց հիմակ տեղացիները հաստատուած են հոն, այս եկեղեցիին տեղւոյն վրայ էր որ, Ս. Կոյսը

փութապէս այցելութեան եկաւ Եղիսարէթին, երեք ամիս բնակեցաւ և արտասանեց իր «Մեծացուցէ՛ք» երգը»:

Բ. յոգուածով մը, պիտի գրենք Այն Քեարիմի Հայոց եկեղեցւոյն և վանքին նկատմամբ զիտնոց կողմէն կատարուած հետազոտութիւնները, նոյն եկեղեցւոյն տաճարի մասին և ի ձեռին ունեցած ազգ. յիշատակարաններն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ԴԱՐԱՆԱՂԵԱՑ ԳԱՒԱՌԸ (*)

(Հայրենի Յուշերէ)

Դարանաղեաց դատարար այժմու Կամալը կամ Քէմալն է: Բարձր Հայքի և եկեղեաց գաւառի տափաստաններն և խրճուղիները չունի ան. բարձրաբերձ լեռներ, անդնդախոր ձորեր, անանցանելի կիրճեր, սիրուն բլրակներ, սաղարթադեղ անտառներ և քաղաքի եզերքէն հեղիկ հեղիկ սահող Եփրատը անոր կուտան գրաւիչ տեսարան մը:

Կամալը սրտի մօտ բան մը ունի իր մէջ իր պատմական արժէքով: Իւրաքանչիւր քայլիկ կը հանդիպիս ազգային յիշատակարանի մը՝ որ զքեզ կը յուզէ: Անշուշտ իւր անառիկ զիրքին և ինչպանդական կայսրութեան սահմանամերձ ըլլալուն հետեւեալով Հայ Արշակունիք զայն ընտրած էին իրենց գանձարանը:

Քաղաքէն քիչ հեռաւորութիւնով կը տեսնուի Անի Ամրոցը՝ որ հարթ բլրակ մըն է: Հոն էր Արամազդի հարուստ մեհեանը, որուն քրմապետ կը կարգուէր արքայական տունէ իշխան մը:

Մեր Արշակունի հեթանոս թագաւորները կը սիրէին թաղուիլ աստուածահօր հովանիին ներքեւ: 1909 թուականին իդուր երկիւղաժողովեամբ փնտոցի Արշակունի վեհապետներու դամբարանին հետքերը. քաղաքի Հայերուն անշուք գերեզմանա-

(*) Այի ջուրբու առատ աղբիւրներ կը հոսին: Հանրային պարտուց վարչութիւնը կազմած էր բազմաթիւ լճակներ՝ որոնցմէ կ'արտահանէր սպիտակ մարուր եւ առատ աղ: Նոյն իսկ սուլթան Համիդի պալատի աղը կը հայթայթուէր Կամալիէն: